

BŰN SZANKCIÓK NÉLKÜL

HELLER ÁGNES

A MAGYAR „BŰN” SZÓ nem fejezi ki pontosan azt, amiről beszélni szeretnék. Míg a német különbséget tesz *Sünde* között egyrészt és *Verbrechen* vagy *Schuld* között másrészt, az angol *sin* között egyrészt és *transgression* vagy *guilt* között másrészt, a magyar ezt a különbségtevést nem ismeri. A német *Sünde* vagy az angol *sin* szavak minden további magyarázkodás nélkül is bibliai-teológiai asszociációkat idéznek, míg a magyar bűn szó esetében további magyarázkodásra van szükség. Így például a magyar nyelvű bíróság azt dönti el, hogy valaki bűnös-e vagy ártatlan, míg az angol nyelvű nem hozhat döntést arról, hogy a delikvens vajon *sinner*-e vagy sem, mivel ennek eldöntése nem a világi bíróság kompetenciájára tartozik.

Ebben az előadásban a magyar bűn szót az angol *sin* vagy a német *Sünde* értelmében fogom használni, azaz nem jogi értelemben. Ez nem jelenti azt, hogy egyes ebben az értelemben elkövetett bűnök nem vonhatnának maguk után jogi szankciókat. Vagy ha nem is jogi szankciókat, de esetlegesen társadalmi szankciókat. Azonban nem az teszi a bűnt bűnné és az ebben az értelemben vett bűnösséget bűnösséggé, hogy szankciókat von maga után. Ez a fajta bűn magának és magáért valóan bűn, függetlenül attól, hogy szankcionálják-e vagy pedig sem.

Sok szó esett a huszadik század filozófiájában politikai teológiáról. Carl Schmitt, Löwith és sokan mások vezették be a teoretikus közgondolkodásba a szekularizáció elméletet, mely szerint a modern politikai gondolkodás alapkategóriái teológiai eredetűek lennének. Michel Löwy a századelői radikális, elsősorban kommunista szótárban azonosított messianisztikus, eszkatológikus fordulatokat a teológiai bűn fogalom világiasztása, amiről később beszélni akarok, a politikai teológiának részben feltétele, részben következménye. De nem csak a politikai teológiában játszik szerepet, hanem áthatja a modern ember egész gondolatvilágát. Mind az individualizmus hitvallása, mind a szenvedély megértése és értelmezése a széles értelemben vett bűn fogalma körül forog.

*

Az a bűn, melyről beszélni fogok többnyire nem egy konkrét bűntett, bár kifejeződhet konkrét bűntettekben is. A legegyszerűbb, ha elsőként a mindenki által jól ismert tízparancsolatot vesszük szemügyre.

Bármely parancsolat megszegése bűn, amennyiben Isten Törvényével az akaratával való szembeszegülés. Bűnös az, aki eltávolodik Istentől. Minél inkább távolodik el valaki Istentől, annál inkább válik bűnössé. Többnyire

nem egyetlen tett teszi az embert bűnössé, hanem az Istentől való elszakadás, eltávolodás, azaz egy folyamat. Az egyes bűntett akkor tesz valakit bűnössé, ha éppen ez az eltávolodás fejeződik ki a tett által. Például „Ne csinálj magadnak faragott képet...” így szólít meg a második parancsolat. A parancsolat tehát folyamatosságra vonatkozik, az ember soha ne imádjon ember vagy állat formájú bálványokat. Az aranyborjút imádók tehát bűnösök voltak, de Áron, aki megengedte, sőt megszervezte az aranyborjú felállítását, mégsem volt bűnös, mert ő nem imádta a bálványt, mert nem az Istentől való eltávolodás motiválta. Aki nem szenteli meg a Szombatot, az bűnös, mert eltávolodik Istentől, de Jézus jól értelmezte a parancsolatot: aki életet ment vagy gyógyít ezen a napon az nem szegi meg a parancsolatot, hiszen nem távolodott el Istentől, ellenkezőleg. Tehát nem bűnös.

Az Isten ellen elkövetett bűnök felett Isten ítélkezik, míg az emberek ellen elkövetett bűnök esetében az emberek is ítélkezhetnek, bár nem okvetlenül teszik. Miután a gyilkosság, lopás és házasságtörés nemcsak bűnök, hanem egyben bűntettek is, ezért a tízparancsolatot közvetlenül követő törvénykezésben fel is sorolják az elkövetőket sújtó szankciókat. Amikor azonban az emberek ellen elkövetett bűnök sem konkrét bűntettek, akkor is egyedül Isten jutalmazhat vagy büntethet. Így, aki anyját és apját tiszteli, annak hosszú élete lesz vagy lehet a földön. A tizedik parancsolat – a keresztény Tízparancsolatban a kilencedik és tizedik parancsolat – pedig az irigység vagy inkább a *ressentiment* bűnét tiltja, ez pedig magatartás-bűn és nem bűntett. Bár Ágoston értelmezése szerint azért bűn, mert az irigység tetteles bűnökre motivál, a tízparancsolat szerint már a gonosz érzés is az Istentől való eltávolodás jele, tehát bűn.

A bűn nem pusztán az egyén tettére vonatkozik. Ha egy generáció eltávolodik Istentől, akkor az egy bűnös generáció. Isten harmad és negyedíziglen bünteti meg azokat, akik ellene vétkeznek. Vannak bűnös korszakok, sőt: radikálisan bűnös korszakok is. Ilyen radikális bűnbe esett az első emberiség, melyet Isten a vízözönben el is pusztított. Bár Isten megbékült az emberiséggel és megígérte Noénak, hogy azt többé el nem pusztítja, a bűnös városok, mint például Szodoma és Gomorra ezután is tűzhalállal lakoltak. Mikor a próféták és hívők Ámosztól Kierkegaard-ig kérdőre vonják Istent, amiért az elpusztítja a jókat a rosszakkal együtt, megerősítik ezt az összefüggést. Egy olyan generációban, amely eltávolodik Istentől, sem mindenki bűnös. De ha a nagy többség az, akkor az emberi igazságszolgáltatás a visszájára fordul, mert akkor az emberek törvényszékei a bűnösöket jutalmazzák és az ártatlanokat büntetik, s ezért csak Isten szabhat ki igazságos büntetést. Az egész generációra szabja ki. A túlvilági jutalmazás viszonylag késői gondolata ezt a súlyos ítéletet van hivatva korrigálni.

A modern világ kezdetén a bibliai bűnfelfogás értelmezése sokszorosan módosult. Részben fellazult, részben ellenkezőleg, merevebbé vált. Hadd hivatkozzam Machiavellire és Shakespeare-re egyrészt, Lutherre másrészt.

Machiavelli esetében a bűn fogalma kétszeresen is relativizálódik. Az ő világában Isten ellen elkövetett bűnök egyáltalán nem léteznek. Nincs önmagában vett – intrinzikális – bűn, csak büntett. Büntettnek minősülhet azonban a jó vagy helyes tettől való tartózkodás is, amennyiben káros következményekkel jár magunkra és másokra nézve. Ebben az esetben maga a tett következménye a szankció: az élet, jobban mondva a történelem szabja ki a büntetést. Ahogy Hegel kifejezte: a világtörténelem a világitélőszék. A jó következmény már önmagában is felmentés. Nem az ártatlant menti fel az élet, hanem a vakmerőt, a bátrát, az elszántat. Ez a gondolat a 19. században mind az irodalomban mind pedig a filozófiában felerősödik, többek között Hebbelnél és Nietzsche-nél.

Shakespeare világa ennél bonyolultabb és csak néhány vonására utalhatok itt. Egyedül Isten ellen nála sem lehet bünt elkövetni. Nem a hitetlenség bűn, hanem az immoralitásból fakadó büntett. Ha valaki nem tiszteli apját és anyját, attól még nagyszerű ember lehet, mint Júlia vagy Desdemona. Azonban az emberek ellen elkövetett bűn egyszerre és egyúttal Isten ellen elkövetett bűn is. A gyilkosok áldozatai a „Királyok Királyához” fellebezhetnek. A két főbűn Shakespeare-nél mindig két büntett, a gyilkosság és az árulás, az utóbbiba a hamis esküvést is beleértve. Tehát Shakespeare tragédiáiban sem az emberi igazságszolgáltatás szankcionálja a bűnös tettet, holott a két fő büntett mindig a tízparancsolat két parancsolatának – ne gyilkolj, ne tégy felebarátod ellen hamis tanúbizonyságot – megszegése. A szankció itt is elsősorban a tett következménye, a történelmi igazságtévés, vagy, hacsak módjával is, a lelkiismeret-furdalás. Azért módjával, mert Shakespeare-nél a nagy bűnös démonikus, nincs lelkiismerete. Arról a bizonyos bűnös generációról van szó, melyben a jó is elpusztul a rosszal együtt, de a rossz is elpusztul méghozzá saját bűne következtében. Shakespeare, hacsak halványan is, megőrzi a kegyelem eszméjét, mint írt a gonosz generációkban elpusztuló jó embert ért igazságtalanságra, de ennek a kegyelemnek forrása elsősorban a jó lelkiismeret. Machiavellivel szemben Shakespeare nem relativizálja a bünt. A jó és ártatlan ember akkor is jó és ártatlan marad, ha tettei vészes következményekkel járnak magára és másokra nézve. Hozzátenném, hogy szemben a tragédiákkal a vígjátékok világában a törvény vagy a közvélemény is szankcionál. A komédiák esetében tehát nem beszélhetünk bűnről szankciók nélkül. Mi több, a bűnnek itt nem kell okvetlenül büntettekben kifejeződnie. A tizedik parancsolat megszegőit többnyire kinevetik. És a kinevetés is szankció.

Heidegger 1921-es vallásfilozófiai előadásaiban azt mondja, hogy a bűn kérdésében Szent Ágoston Pál-értelmezése befolyásolta az egész keresztény gondolkodást. Ebből én a Reneszánszban ugyan keveset látok, de mindez teljesen igaz, ha Lutherre és Kálvinra gondolunk, vagy akár jelentős filozófusokra is, különösen a klasszikus német filozófiában.

Az örökletes bűn ágostoni gondolatához való visszanyúlás megint egyszer középpontba állította az Isten ellen elkövetett bűnöket, azokat, melyeket csak az Isteni törvény tilt, de nem az emberi törvény. Tehát azokat, melyeket csupán Isten szankcionál közvetlenül vagy a bűntudat közvetítésével. Elég ha Kierkegaard apjának jól ismert történetére utalunk. Ez a reménytelenül szegény, elnyomorított jütlandi parasztyerek kamaszkorában egy dombtetőn megátkozta Istent. Ettől kezdve rettenetes bűntudat gyötörte. Azért kínálta fel áldozatként fiát, Sörent, az ő Izsákját, Istennek, hogy levezelhesse bűnét.

Az Ágoston reneszánsz megint egyszer középpontba állította minden ember bűnösségének gondolatát. Már azáltal is bűnösök vagyunk, hogy bűnös tettekből, koituszból születünk. Szexualitásunk maga, vágyaink és élvezeteink bűnünk következményei s ugyanakkor forrásai, akkor is azok, ha ezt a bűnt a házasságon belül követjük el. Ágoston egy olyan nemiszervről álmodozott, melyet úgy mozgathatnánk, mint a karunkat, teljesen akaratlagosan, a vágy és a gyönyör érzése nélkül. Az eredendő bűn érzéki természetünkben lakozik, büntetése a bűntudat és a szorongás. Ezt a bűnt sem a törvény, sem a társadalom nem szankcionálja.

Ebben a rövid áttekintésben arra az előzetes következtetésre jutottam, hogy minél inkább a bibliai vallások szellemében gondolkodik valaki, annál nagyobb szerepet játszik gondolkodásában az Isten ellen való bűn, melyet egyedül Isten szankcionál s minél kevésbé ennek a hagyománynak szellemében gondolkodik, annál inkább az emberek ellen elkövetett büntettek azok, melyek az embert bűnössé teszik. Ezeket a tetteket pedig bünteti a törvény, a világ vagy a történelem ítélete, s esetleg a lelkiismeret.

A 19. században meghalt Isten, pontosabban szólva e század kiemelkedő radikális gondolkodói és írói így értették meg és értelmezték világukat. Heine, Nietzsche, Dosztojevszkij, Ibsen, Freud és még olyan sokan mások próbáltak megbirkózni ezzel a megrázó élménnyel és gondolattal. Dosztojevszkij, a vallásos ember számára „Isten halála” a morál összeomlásával volt egyenlő, Nietzsche hol nagy felszabadulásként ünnepelte, hol a dekadencia és nihilizmus újabb szakaszára ismert benne. Heine kétértelmű volt, míg Ibsen vagy Freud Isten halálát kész tényként regisztrálták.

Itt azonban egy paradoxonba ütközünk, melyet sokszor regisztrálunk anélkül, hogy elgondolkoznánk rajta. Ezt a paradoxont én abban látom, hogy pontosan azok az írók és gondolkodók, vagy akár az ő dilemmáikat megfogalmazó irodalmi karakterek, akiknek életében vagy műveiben Isten már semmi szerepet nem játszik, éppen azok keltik életre, méghozzá teljes fegyverzetében a bibliai bűnfogalmat. Éppen az ő műveikben és életükben foglalják el a fő helyet az Isten ellen elkövetett bűnök, a szankció nélküli bűnök, és szorulnak háttérbe vagy értékelődnek le az emberek ellen elkövetett büntettek, főleg azok, amelyeket tilt a törvény vagy elmarasztal a társadalmi ítélkezés. Itt szekularizálódik a bűn bibliai fogalma, méghozzá úgy, hogy megőrzi eredeti

struktúráját, bár tartalmilag kiüresedik, azaz bármely tartalommal megtölthető: pusztá formává válik.

Nem kell hosszasan igazolni, hogy az örökletes bűn gondolata nem idegen a szigorúan ateista Freudtól. Az ő pszichoanalitikus mítoszában az ősatyának a fiai által történt meggyilkolása az a bűn, melyet azóta mindig megismétlünk. S nemcsak akkor érzünk szorongásos büntudatot, ha ténylegesen megismételtük azt a bizonyos tettet, ahogy állítólag Izrael népe ténylegesen megismételte mikor megölte Mózeset, hanem akkor is, ha csak vágunk rá, vagy megfordul a fejünkben. Az utóbbi esetben a neurózis maga a szankció. Itt is öröklődik a bűn, csak nem a szémen által, mint Ágostonnál, de ugyancsak valamiféle bio-pszichológiai, nehezen értelmezhető, de mindenképpen úgynevezett „természetes” úton. Sokat beszéltek Freud állítólagos lamarekizmusáról, s bár ezt a értelmezést nem tartom végső soron jogosultnak, kétségtelen, az öröklődés sorsként vagy végzetként való értelmezése nem volt teljesen idegen Freud eszmevilágától. Hogy az apa bűne a fiúra száll, amúgy is a 19. századi irodalom egyik kedvenc témája volt. Gondoljunk csak Oswaldra vagy Rankra Ibsennél (*Kísértetek, Nóra*). Mind Oswald mind pedig Rank öröklött vérbajban hal meg fiatalon. Tehát: „Megbüntetem az atyák vétkeit a gyermekekben”. Az ártatlan fiú az apja vétke miatt pusztul el. Nem Isten büntet persze, hanem a test, a biológiai fátum.

Sokat elemezték a korai 20. század baloldali mozgalmainak messianizmusát, többek között Michel Löwy. Ami a bűn problematika szempontjából ebben elméletileg érdekes, az a bűnös világekorszakra, mint az eszkaton, a megváltás előszobájára vonatkozik. Lukács is sokat idézte Fichte híres mondasát, mely szerint a mi korunk, azaz a modern kor, a tökéletes bűnösség korszaka. A tökéletes bűnösség nem annyit jelent, hogy több büntetett követnek el most, mint ennek előtte, ebben az esetben ugyanis tartalmilag fel kellene sorolni azokat a bizonyos büntetteket. Egy fél évszázaddal később ez a felsorolás könnyen lehetséges lett volna, ha csak Hitler és Sztálin tetteire gondolunk. Azonban a gondolat feltalálói és megismételői nem éppen efféle rémtettekre gondoltak. A bűnös korszak meghatározása formális volt. A tömegtársadalom, a középszerűség, azaz talán éppen a nagy bűnök hiánya az, ami a modern kort a kultúra-kritikusok és messianisztikus ateista gondolkodók szemében a tökéletes bűnösség korszakává teszi. Azért vagyunk radikálisan bűnösök, mert hiányzik korunkból a nagyság. Az a világ pedig, amelyben hiányzik a nagyság, megérdemli, hogy elpusztuljon és el is fog pusztulni. Lehet a „tökéletes bűnösség korszakának” gondolatát úgy is értelmezni, hogy ez a kor kicsinyességével eltávolodott Istentől, méghozzá jobban, mint hogyha nagy bűnökben lett volna vétkes, de úgy is, hogy önmagától távolodott el, azaz saját immanens rendeltetésétől, azzal, hogy elpuhult, s hogy gyáván elfeledkezett a nagy ember (az emberfeletti ember) elhivatottságáról.

Ibsen két viszonylagosan fiatalkori drámai költeménye, a *Brand* és a *Peer Gynt* például e köré a kérdés köré épül, bár kétféle módon. Miután Ibsen

lényegében azonosult Brand alakjával, Peer Gyntöt iróniával ábrázolja, Brand hitvallását nyugodtan tulajdoníthatjuk a szerzőnek, míg Peer esetében jobb lesz óvatosan eljárni.

Brand lelkes, az ő esetében a bibliai olvasmányokból táplálkozó abszolút szenvedély nem tűnik „szekulárisnak”, legalábbis az első pillantásra nem. De ha egy kicsit mélyebben elgondolkozunk szavain, úgy érezzük, hogy itt nem az Istent követő, hanem az ellene lázadó, az önmagát istenítő ember hangja szólal meg. Így például a III. felvonásban, mikor felesége Ágnes azt mondja Brandnak, hogy az ő abszolutista mércéjével mérve mindenkit elér az ítélet, Brand így riposztzik: „El, bár senki sem tudja: kit. De lángbetűkkel hirdetik, légy hű a végsőkig s' az élet Koronája akkor a tiéd lesz. Nem elég a hideg verítéked, csak ha szenvedés tüze mart. Ha nem bírsz, megbocsátja Néked Isten, azt nem, ha nem akarsz”. Majd Ágnes válaszára így reflektál: „Tudd, egy a törvény, semmi más: semmi gyáva megalkuvás. Minden tett bűnös, hogyha félig, vagy csak pusztá látszatra végzik. Így van, törvénnyé tenned ezt kell, nem szóval, egész életeddel.” A fiatal Lukács jó érzékkel itt az individualizmus tragédiájáról beszél, egy heroikus individualizmus tragikus sorsáról. Mégis, ez a szöveg tele van szórva bibliai fél-idézetekkel. A lélek kész, de a test erőtlén. Ha a test erőtlén azt Isten nem bünteti, de ha a lélek nem akar, azt igen. Van azonban egy bökkenő. Ebben az idézetben az akarat nem a bibliai akarat, azaz nem a jó akarása, hanem a „minden” akarása. A mindent vagy semmit jelszavában bicsaklik meg a bibliai idézet. Nem a jót kell Brand krédójában akarni, hanem bármit, az a fő, hogy nagyot és nagyon, mert aki nagyot akar, az élet koronája lesz... Abból, hogy a langyosat kiköpi az Isten, nem következik Brand értelmezése, mely szerint minden tett bűnös, amit félig végeznek el, azaz semmi nem bűnös, amit radikálisan tesznek. S főleg, a bűnnek az én bűnömnek kell lennie, csak a enyémnek. Isten és a Sátán egyugyanazon a hangon beszél itt, azaz Brand, mint ő maga mondja, mindkettő hangján beszél. De hát a Sátán is a vallás teremtménye. Nietzsche is szeretett magára, mint Antikrisztusra hivatkozni.

Csak függelékként jegyzem meg, hogy a *Peer Gynt*-ben Ibsen a Gomböntő szájába ad az előbbihez hasonló szavakat. A bűnhöz is nagyság kell, s ez Peerből hiányzott, ő csak amolyan átlagember volt. Ibsennél talán a legnagyobb bűn filiszternek lenni. A filiszter az, aki sok kis rosszat és sok kis jót tesz, akiből hiányzik a nagyság. A filiszterek világa a tökéletes bűnösség világa. Ez a meggyőződés Nietzschétől nem áll távol. A bűn így egyre kevésbé etikai, azaz egyre inkább esztétikai fogalomná válik.

De sajátos esztétika ez, mivel mindenekelőtt a szubtilis *egoizmus* esztétikája. Mi Brand legnagyobb valós bűne? Az, hogy részes fia és felesége halálában, bár nem közvetlenül. Ő sosem gyilkol, sem nem lop, sem nem esküszik hamisan, nem is tör házasságot, s nem kíván meg semmit, ami a felebarátaié. Ő csak feláldoz mindenkit, aki őt szereti saját eszméje-rögeszméje – oltárán.

Egyetlen bűne sem von maga után szankciót. Mi több, nem is érzékeli mindent bűnnek, hanem inkább saját szenvedésének, az általa vállalt áldozatnak. Ne felejtjük el, hogy Brand számára egyetlen Törvény létezik, az önmagával való azonosság törvénye, a mindent akarás törvénye. Ezt a saját maga alkotta Törvényt ő nem szegte meg. Ő tehát nem bűnös a szó szerinte mélyebb, és nem filiszteri értelmében, ő csak megszenvedett azért, hogy önmagává váljon... A legrettenetesebb vereség az lenne számára, ha önmagától távolodna el. A *Brandban*, ahogy a *Peer Gyntben* is, a saját magamtól való eltávolodás iszonya foglalja el az istentől való eltávolodás iszonyának helyét. Csak megismételhetem, hogy a struktúra ugyanaz, mint a Bibliában, de a tartalom immanenssé válik. Az ember, minden ember, önmaga Törvénye és törvényadója kellene, hogy legyen. Az ember, aki a saját Törvényt követi, megistenül. A bűn esztétikai felfogása így közvetlenül az ember istenülésének hitvallásával párosul.

A „Légy önmagad!” hitvallás kétértelműsége a *Peer Gyntben* játssza az első hegedű szólamát, mert ember legyen a talpán, aki pontosan meg tudja különböztetni, hogy mikor lesz az ember önmaga – ez a nagyság jele – és mikor lesz önmagának elég – ez a kicsinyesség szégyenfoltja. A megkülönböztetés elbizonytalanodása közepette az is kiderül, hogy egyáltalán nem lehet akarni, hogy az ember önmaga legyen. Mikor a darab vége felé Peer végre megkérdezi a Gomböntőt, hogy az a hitvallás, melynek szellemében mindaddig élni óhajtott, valójában mit jelent, a Gomböntő így válaszol: „...hát mondjuk azt jelenti, magadon viseled, akár egy táblán, a Mester elrendelését”. S mikor Peer megkérdezi: „S ha valaki sosem ismerte föl a tervet, amit szántak neki?”, Gomböntő így válaszol: „Azt sejtened kell”. Íme, megint egyszer visszajutottunk a Bibliához, az isteni kiválasztáshoz, melyet Isten nem érdem és akarat szerint oszt, amit így nem lehet akarni, amit csak sejtteni lehet. Azt a bizonyos írást, ha van, csupán felismerhetjük, ha bírjuk. Nevezhetjük isteni áldásnak, mint a Biblia, a sors szerencsés kockavetésének, mint Nietzsche, a genetikai lottó nyereségének, mint Rawls, vagy *Gunst der Naturnak*, mint Kant, ami a gondolatmenet szerkezetet illeti, abból a szempontból egyre megy. Ha az áldásról van szó, akkor a „tudok, képes vagyok, bírok” magasabbra szárnyalhat, mint az „akarok”.

Ibsen analitikus drámáiban mindvégig középponti helyet kap a szankciók nélküli bűn gondolata, illetve ezeknek a bűnfogalmaknak az újraértelmezése. Hadd említsek röviden egynéhány pregnáns összefoglalást. Mivel az idézett mondatokat Ibsen különböző drámai karakterek szájába adja, nem úgy fogom idézni őket, mint Ibsen gondolatait, hanem, mint a kor bűnről kialakult fogalmainak tipikus értelmezéseit.

Hadd kezdjem a *Nórával*. Nóra váltót hamisított, ezzel törvényt sértett, de ez a törvénysértés sem Nóra, sem a szerző szemében nem bűn, már csak azért sem, mert Nóra éppen ezzel a tettel maradt hű önmagához. A nagy leszámolási jelenetben megtudjuk, hogy mi valójában a legnagyobb bűn. „Te

meg a papa nagy bűnt követtetek el velem szemben. A ti bűnötök, hogy nem lett belőlem semmi”– mondja Nóra. Majd néhány szóváltással később, mikor férje, Torvald gyermekei iránti kötelességeire emlékezteti, így válaszol: „Vannak más, éppen ennyire szent kötelességeim is ... A kötelességeim önmagammal szemben.” S mikor Torvald a vallást emlegeti, Nóra azt feleli, hogy azt sem tudja igazán, mi a vallás, s majd most fogja kideríteni, hogy számára igaz-e. Az itt megszólaltatott két motívum a későbbi drámákban is mindig karöltve jelenik meg. Valaki elveszti hitét, nem tudja, hogy érvényes-e a vallás az ő számára, s ugyanakkor legfőbb bűnének azt tekinti, hogy önmagához hűtlen lett vagy még nem választotta az önmagához való hűség útját. E két téma összekapcsolása mélyebb rétegeket tár fel. Arról van szó, hogy a vallás, a hit, elsősorban a hithez való hűtlenség, számos Ibsen hős lelkét mélyen érinti, s ezek a hősök ezzel át is veszik a bibliai hit egyik legfőbb motívumát. A bűn vagy büntelenség mércéje itt is a hűtlenség, azaz a hűség. Mint már említettem, az Istenhez való hűség helyét itt önmagamhoz való hűség hitvallása veszi át.

A kötelesség szónak általában rossz csengése van Ibsen drámáiban. Ibsen legkedveltebb női hősei mind mélyen anti-kantiánusok. Ahogy Hilde mondja a *Solness építőmester*-ben: „Jaj, ki nem állhatom ezt az otromba, csúnya szót ... Kötelesség, kötelesség ... Nem érzi maga is, hogy szinte olyan, mint egy késszúrás?”. Hát persze, itt csődöt mond minden kanti hivatkozás a bennem lakó emberiségre, mert ha legfőbb kötelességem, hogy önmagammá legyek, akkor minden más kötelesség pusztá szó, hideg, olyan, mint a késszúrás, hűtlenség önmagamhoz.

A *John Gabriel Borkman* az a dráma, melyben az Ibsen hősök bűn értelmezésének mondhatnám minden fajtája felvonul. A dráma alapkérdése az, hogy mi a legnagyobb bűn. A karakterek beszélnek, ők keresik a kérdésre a választ. Arra, hogy a másik ember mivel követte el a legnagyobb bűnt ellenük, és hogy nekik maguknak mi a legnagyobb bűnük.

John Gabriel Borkmanról tudnunk kell, hogy ő, a bányász fia, a *self made man*, mint bankár elsikkasztotta a befektetők minden pénzét s ezért börtönbe került. Ízig-vérig modern történet ez. A sikkasztó és a világalmai ambícióktól fűtött bankár törvényszegését nem tekinti bűnnek, s érdekes módon senki sem látja annak az egész darabban. (Mellékesen jegyzem meg, hogy a világalomra törő ember a Christus Pankreator szekularizált alakja.) Még Borkman felesége, a férjét átkozó Gunhild is csak azért méltatlankodik: „Hogy mért éppen ezt a családot sújtja ilyen balszerencse”, majd mikor iker-testvére a becsapott befektetőkre emlékezteti, ezt így kommentálja „Na igen, de törődöm is én azokkal. Hiszen ők legfeljebb egy kis pénzt vesztek...” Arról van tehát szó, hogy bár Borkmant a törvény megbüntette, nem a volta-képpeni bűnéért büntette meg. A volta-képpeni bűnt, a legnagyobb bűnt, mint Ibsennél mindig, nem lehet szankcionálni, mert törvény azt nem bünteti.

Milyen bűnökről van itt szó? Borkman: „Tudod mit tartok a legaljasabb bűnnek, amit ember elkövethet ... Nem a gyilkosságot, nem a rablást. Nem is a hamis esküt ... Azt, ha egy barát visszaél barátja bizalmával” (Egy homályos ügyről van szó, egy barátjának írt bizalmas levélről, amit a másik kifecsegett vagy kitergetett). Borkman éppenséggel hú volt önmagához, azaz napóleoni vágyaihoz, rögeszméihez, hogy a világ urává és jötevőjévé fog válni, ha elég pénz és idő áll rendelkezésére. Borkman többek között a tízparancsolattal száll vitába, ahogy a kötelesség kanti fogalmával is, méghozzá egy sajátos módon értelmezett machiavellizmus szellemében.

Eddig Borkman beszélt a másik ember, a darabban nem szereplő barátja bűnéről, majd az asszony Ella Borkman bűnéről: „hiszen akkor nem ismerem volna a legnagyobb bűnödöt ... Arról a bűnről beszélek, melyre nincsen bocsánat ... Gyilkos vagy! Halálos bűnt követtél el! Megölted bennem a szerelmet ... Ez a megbocsáthatatlan bűn ... megölni valakiben a szerelmet ... Elhagytad a nőt, akit szeretted! Kettős gyilkosságot követtél el! Megölted tulajdon lelkedet és megölted az enyémet is.”

Ezekre a bűnökre nem találtak ki szankciót, nem is találhattak ki. De ezért nem maradnak okvetlenül büntetlenek. Raszkolnyikov, akinek eszmevilága igencsak emlékeztet Borkmanéra, embert ölt, azaz testet ölt, s így el kellett szenvednie a törvény által kiszabott büntetést. Borkman lelket ölt, s erre nincsen büntetés.

Mit jelent az, hogy valaki megöli valakinek a lelkét? Hogy megöli valaki valakiben a szerelmet? Lehet persze azt mondani, hogy pusztá metaforáról van szó, de Ibsennél ez a fordulat nem metafora. Igenis, az ő világában lehet lelket ölni, ahogy a szerelmet is meg lehet ölni, s ez a legnagyobb bűnök közé tartozik, ha nem maga a legnagyobb bűn. Akinek valaki megölte a lelkét az csak az árnyéka lesz önmagának, tehát sosem lehet önmaga, vagy, hogy Nietzsche idézzem, sosem válhat azzá, ami. Mivel az ember csak akkor lehet az élet koronája, ha azzá lesz, ami, az, akinek megölték a lelkét a legfontosabbtól esik el, magától az élettől, holott látszólag él. Nem bír többé akarni.

Ibsen, akinek hősei, mint láttuk, polemizálnak a tízparancsolattal, nemcsak helyreállítja, hanem középpontba is állítja test és lélek dualizmusát. A vallásos hagyományban akkor pusztítja el valaki a másik lelkét, ha elszakítja az Úrtól. Az ember eladhatja lelkét átvitt értelemben az ördögnek úgy is, hogy senki más nem tud róla. Ilyenkor a halálos bűnnek nincs evilági szankciója. Senki más nem tudta, hogy Borkman megölte Ella lelkét csak Ella maga. Ez tehát bűn szankció nélkül. A bűn szerkezete megint híven követi a vallási hagyományból ismert struktúrát, bár más tartalommal. Itt csak önmagához tudok hú vagy hűtlen lenni, de ha megölik bennem a lelket, akkor a sátáni tett megfoszt a földi üdvözüléstől.

A bűn, mint vezérmotívum, harmadszor is visszatér, mikor Borkman a két asszonnal dacolva ezt mondja: „Fent a szobámban elővettem és mérlegre

tettem minden cselekedetemet ... És mindig ugyanarra az eredményre jutok, vagyis arra, hogy az egyetlen, aki ellen vétettem, én magam vagyok.” Hogyan értelmezzük mindezt? Talán úgy, hogy ha más ellen vétettem, akkor magam ellen is vétettem? Vagy úgy, hogy azzal vétettem, hogy én öltem meg saját lelkemet? Vagy úgy, hogy megszenvedtem vétkemért, de nem a börtönnel, hanem azzal, hogy megtorpantam elhivatottságom beteljesítése előtt? De akárhogyan értelmezzük Borkman szavait, minden értelmezés a zsidó-keresztény vallási tradíció valamely gondolatának vagy demonstratív történetének változata. Saultól egészen Judásig terjedő férfiak sora, akik megölték lelküket és megbuktak rendeltetésükben, s egyiküket sem a törvény büntette.

Hogy jelentenek-e még ezek a 19. századi mély értelmű, s ugyanakkor kétértelmű szubtilitások valamit számunkra, a demokrácia és a tömegtársadalom gyermekei számára, s ha igen, vajon mit, azt nem tudom. Azért választottam előadásom témájának éppen a bibliai bűnfogalom szekularizált változatának históriáját, hogy Tőletek ezt ma megkérdezhessem.